

Kognitív torzítás és a meglepetés poétikája

AZ OLVASÁS ÉS A TÁRSAS MEGISMERÉS KAPCSOLATA

Az irodalomtudomány az elmúlt években egyre élénkebben érdeklődik¹ a fikció és a tudatelmélet (*theory of mind*)² közötti kapcsolat iránt. Az összefüggést tárgyaló munkák eddig elsősorban arra az alapvető megfigyelésre koncentráltak, hogy az irodalom a gondolkodásnak azon típusára támaszkodik, és egyben azt kérdőjelezi meg, amely ahhoz szükséges, hogy jól teljesítsünk a hamisvélekedés-teszten. Ez a pszichológiai feladat méri, hogy valaki mennyire képes felismerni, hogy másoknak lehetnek olyan meggyőződései, amelyekről a fel-

¹ Az összefüggés vizsgálata a nyomtatásban megjelent munkák mellett konferenciákon is népszerű volt; 2007-ben például a Purdue Egyetemen egész konferenciát szenteltek a *Tudatelmélet és irodalom* témakörének.

² A kognitív tudományok tágabb értelemben a „tudatelmélet” kifejezést arra a képességre használják, amely segítségével megértjük, hogy más embereknek is olyan tudatuk van, mint nekünk, olyan gondolatokkal, vélekedésekkel, vágyakkal és szándékokkal, amelyek eltérhetnek saját mentális állapotainktól, és amelynek segítségével pontos hipotéziseket állíthatunk fel arról, hogy melyek lehetnek ezek a mentális állapotok. Számos vitában kap központi szerepet, hogy pontosan mit foglal magában a „tudatelmélet” kifejezés. Egyes kutatók az úgynevezett „elméletelmélet” mellett érvelnek (például Adam MORTON, *Frames of Mind: Constraints on the Common-Sense Conception of the Mental* [Oxford: Clarendon Press, 1980]; Alison GOPNIK és Henry M. WELLMAN, „The Theory-Theory”, in *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture*, szerk. Lawrence A. HIRSCHFELD és Susan A. GELMAN, 257–293 [New York: Cambridge University Press, 1994], doi: 10.1017/CBO9780511752902.011; Alison GOPNIK és Andrew N. MELTZOFF, *Words, Thoughts, and Theories* [Cambridge, MA: MIT Press, 1998], doi: 10.7551/mitpress/7289.001.0001), miszerint mások tudatának megértése mentális állapotaik explicit reprezentációját, tehát valós, még ha nem is tudatosított elméletalkotást jelent más tudatok működéséről. Más kutatók (például Alvin I. GOLDMAN, „In Defense of the Simulation Theory”, *Mind and Language* 7 [1992]: 104–119, doi: 10.1111/j.1468-0017.1992.tb00200.x; Paul L. HARRIS, „From Simulation to Folk Psychology: The Case for Development”, *Mind and Language* 7, 1–2. sz. [1992]: 120–144, doi: 10.1111/j.1468-0017.1992.tb00201.x) szimulációs meghatározás mellett törtek lándzsát, miszerint a képesség, hogy megértsünk másokat, más személyek gondolatainak és érzéseinek szimulációján alapul, nem pedig azon, hogy elméleteket alkotunk róluk. Az elméleti nézeteltérések miatt sokan a „tudatfogalom” vagy a „társas megismerés” definícióit részesítik előnyben a „tudatelmélet” kifejezéssel szemben, míg mások továbbra is ez utóbbit használják elméletileg semleges szakkifejezésként.

adatot végző személy tudja, hogy hamisak.³ Lisa Zunshine például kutatásában kiemeli, hogy a *Mrs. Dalloway*hez hasonló szövegeket elsősorban azért érezzük „nehéznek”, mert a szereplők vélekedéseinek többszörösen beágyazott ábrázolása különösen nagy terhet ró arra a képességünkre, hogy megfelelően ismerjük fel mások vélekedéseit.⁴ David Herman pedig amellet érvel, hogy a narratív beágyazottság különleges esztétikai vonzerőt fejt ki, többek között azért, mert megerősíti és megismétli a más tudatok működésén való töprengés mindennapos tapasztalatát.⁵ E tanulmány az irodalom és a társas megismerés közötti kapcsolat egy másik aspektusát vizsgálja: azt, hogy a mentális állapotok megértésének idioszinkretikus mechanikája hogyan tükröződik narratív szerkezetekben, illetve hogyan használják ki ezek a szerkezetek ezt a mechanikát.

Írásomban a „tudás átka”⁶ néven ismert torzítás következményeit vizsgálom. Azok a dolgok, amelyek tudatunkban kiemelt fontosságot kapnak – a dal-
lam, amelyet az asztalon dobolunk, egy beszélgetés témájáról alkotott véle-
kedéseink és tudásunk – hajlamosak beszivárogni azokba az elképzeléseinkbe,
amelyeket a mások által tudott vagy észrevett dolgokról, vagy a környeze-
tünkben lévő tárgyak nyilvánvaló tulajdonságairól alkotunk. Mivel saját el-
ménkben előtérbe tolakszanak saját szándékaink, illetve a mások szándékairól
szóló, megszűrt információk, korántsem egyszerű észben tartanunk, hogy e
tartalmak kevésbé maguktól értetődőek mások számára. A téma szakértői
gyakran veszélyes csapdának tekintik ezeket a torzításokat (*bias*). Véleményem
szerint ezek a torzítások valójában egy létfontosságú kognitív egyszerűsítés
műfogásai (*artifact*), valamint jelentős, korábban nem vizsgált szerepet játsza-
nak a narratív meglepetés felépítésében és élményében.

³ Heinz WIMMER és Josef PERNER, „Beliefs About Beliefs: Representing and Constraining Function of Wrong Beliefs in Young Children’s Understanding of Deception”, *Cognition* 13, 1. sz. (1983): 103–128, doi: 10.1016/0010-0277(83)90004-5; Alan M. LESLIE és Uta FRITH, „Autistic Children’s Understanding of Seeing, Knowing and Believing”, *British Journal of Developmental Psychology* 6, 4. sz. (1988): 315–324, doi: 10.1111/j.2044-835X.1988.tb01104.x; Simon BARON-COHEN, *Mindblindness: An Essay on Autism and Theory of Mind* (Cambridge, MA: MIT Press, 1995), doi: 10.7551/mitpress/4635.001.0001.

⁴ Lisa ZUNSHINE, „Theory of Mind and Experimental Representations of Fictional Consciousness”, *Narrative* 11, 3. sz. (2003): 270–291, doi: 10.1353/nar.2003.0018; Lisa ZUNSHINE, *Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel* (Columbus, OH: The University of Ohio Press, 2006).

⁵ David HERMAN, „Genette Meets Vygotsky: Narrative Embedding and Distributed Intelligence”, *Language and Literature* 15, 4. sz. (2006): 357–380, doi: 10.1177/09639470060068654.

⁶ Colin CAMERER, George LOEWENSTEIN és Martin WEBER, „The Curse of Knowledge in Economic Settings: An Experimental Analysis”, *Journal of Marketing* 53, 5. sz. (1989): 1–20.

Még a nagyon fiatal, fejlődésben lévő gyermekek is kifinomult társas megismerési képességekkel rendelkeznek. Kisgyermekkorukra már lenyűgözően választékosan tudják kifejezni kommunikációs szándékaikat, illetve reagálni másokéira: kéréseket, állításokat és kérdéseket fogalmaznak meg, és megértik, amikor mások teszik ugyanezt. Ez pedig azt az alkalmazkodó, implicit felismerésüket tükrözi, hogy más emberek szándékai eltérhetnek a sajátjaiktól, illetve viselkedésük befolyásolhatja mások szándékait. A kisgyermekek azonban a felnőttekhez és az idősebb gyermekekhez képest lényegesen rosszabbul adnak számot mások vélekedéseiről. A négyévesnél fiatalabb gyermekek és az idősebb autista gyermekek következetesen elbuknak a hamisvélekedés-teszteken. Ezeket az eredményeket gyakran szokták úgy értelmezni, hogy a kisgyermekeknek nincs „tudatelméletük”: ilyen helyzetben nem tudják megjósolni mások viselkedését, mert még nincsenek tisztában azzal, mi az, hogy vélekedés, és általában véve nem tudják, hogy más emberek is rendelkeznek mentális reprezentációkkal.

A felnőtteknek is akadnak gondjaik mások és saját hiedelmeik közötti különbségek felismerésével, noha a hároméveseknél könnyebben birkóznak meg a hamisvélekedés-feladatokkal. Számos kognitív-, szociál- és fejlődépszichológus⁷ állítja, hogy a fenti, felnőttekkel kapcsolatos megfigyelések, illetve a gyermekeknél tapasztalt hamisvélekedés-hatások a társas megismerés alapvető, a fejlődés során is megmaradó torzítására mutatnak rá; a gyermekeknél e torzítás súlyosabb, vélhetően azért, mert kisebb a gátlókontrolljuk, mint a felnőtteknek.⁸ A tudás korábban már említett átkáról van szó, és számos kísérlet eredménye igazolja, hogy milyen mértékű torzítást okozhat a tudás egy kevesebb tudással rendelkező személy nézőpontjának értelmezésekor.

Akik például ismerik egy esemény kimenetelét, azok túlbecsülik másoknak erre az eseményre vonatkozó ismereteit, és könnyebbnek hiszik a végkimenetel megjóslását.⁹ Hajlamosak tudatállapotaikat sokkal világosabbnak hinni má-

⁷ Vö. Susan A. J. BIRCH és Paul BLOOM, „Children are Cursed: An Asymmetric Bias in Mental-State Attribution”, *Psychological Science* 14, 3. sz. (2003): 283–286, doi: 10.1111/1467-9280.03436; Boaz KEYSAR, Shuhong LIN és Dale J. BARR, „Limits on Theory of Mind Use in Adults”, *Cognition* 89, 1. sz. (2003): 25–41, doi: 10.1016/S0010-0277(03)00064-7; Susan A. J. BIRCH, „When Knowledge is a Curse: Children’s and Adults’ Reasoning About Mental States”, *Current Directions in Psychological Science* 14, 1. sz. (2005): 25–29, doi: 10.1111/j.0963-7214.2005.00328.x.

⁸ Alan M. LESLIE és Pamela POLIZZI, „Inhibitory Processing in the False Belief Task: Two Conjectures”, *Developmental Science* 1, 2. sz. (1998): 247–253, doi: 10.1111/1467-7687.00038.

⁹ Baruch FISCHHOFF, „Hindsight Does Not Equal Foresight: The Effect of Outcome Knowledge on Judgment Under Uncertainty”, *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 1, 3. sz. (1975): 288–299, doi: 10.1037//0096-1523.1.3.288.

sok számára, mint amilyenek azok valójában,¹⁰ alábecsülik megnyilatkozásaik kétértelműségét, illetve túlbecsülik tisztázási kísérleteik sikerességét.¹¹ Ha ismerik egy rejtvény megoldását, azt mások számára is egyszerűnek vélik.¹²

Felnőttek és gyerekek „tudatelméletei” egyaránt tökéletlenek tehát, a társas megismerés következetesen énközpontú torzítása (*bias*) pedig kiszámítható módon befolyásolja az emberek következtetéseit. Mindeközben a fikció egyes típusaiban bizonyos fokig engedélyezett közönségük megtévesztése, sőt, egyenesen ez a feladatuk. A tudás átkához hasonló kognitív torzítások természetes, könnyen használható nyersanyagként szolgálnak e cél eléréséhez, a torzítások formája pedig meghatározza a belőlük merítő elbeszéléseket.

ELÁTKOZOTT MEGLEPETÉSEK

Közhely, noha talán túlzó általánosítás, hogy a szórakoztató célból írt történeteknek meglepőnek kell lenniük.¹³ Régóta tudjuk továbbá,¹⁴ hogy a narratív meglepetés öröme majdnem mindig a kiszámíthatóság vele kiegészítő viszonyban álló örömétől függ. Egy teljesen kiszámíthatatlan narratív elem az olvasó számára gyakran frusztráló logikai hiba, nem pedig örömet okozó fordulat. Az elbeszélésnek, amely nem akar ebbe a hibába esni, már a történet-

¹⁰ Thomas GILOVICH, Kenneth SAVITSKY és Victoria Husted MEDVEC, „The Illusion of Transparency: Biased Assessments of Others’ Ability to Read our Emotional States”, *Journal of Personality and Social Psychology* 75, 2. sz. (1998): 332–346, doi: 10.1037//0022-3514.75.2.332.

¹¹ Boaz KEYSAR és Anne S. HENLEY, „Speakers’ Overestimation of Their Effectiveness”, *Psychological Science* 13, 3. sz. (2002): 207–212, doi: 10.1111/1467-9280.00439.

¹² Colleen M. KELLEY és Larry L. JACOBY, „Adult Egocentrism: Subjective Experience Versus Analytic Bases for Judgment”, *Journal of Memory and Language* 35, 2. sz. (1996): 157–175, doi: 10.1006/jmla.1996.0009.

¹³ Lásd Sternberg (többek között Meir STERNBERG, *Expositional Modes and Temporal Ordering in Fiction* [Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1978]; Meir STERNBERG, „Universals of Narrative and Their Cognitivist Fortunes [I]”, *Poetics Today* 24, 2. sz. [2003]: 297–395, doi: 10.1215/03335372-24-2-297) nagyhatású gondolatait arról, hogy a meglepetés milyen szerepet tölt be a különböző elbeszélői műfajokban. Brewer és Lichtenstein (William F. BREWER és Edward H. LICHTENSTEIN, „Stories Are to Entertain: A Structural-Affect Theory of Stories”, *Journal of Pragmatics* 6, 5–6. sz. [1982]: 473–486, doi: 10.1016/0378-2166(82)90021-2) kísérleti eredményekkel támasztja alá a meglepetésről, az információ kezeléséről és a történet öröméről szóló néhány állítását. Ezeknek a narratív szükségszerűségeknek egy előírói nézőpontból történő részletes vitáját lásd a széles körben ismert és idézett „forgatókönyvíró-biblia” tizedik és tizenhatodik fejezetében. (Robert MCKEE, *Story: Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting* [Los Angeles: HarperEntertainment, 1997].)

¹⁴ Seymour CHATMAN, *Story and Discourse* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978).

mesélés kezdetén olyan elemeket kell tartalmaznia, amelyek jelentősége csak később válik nyilvánvalóvá. Ennek a jelentésnek azonban utólag úgy kell feltűnnie, mintha már a kezdetektől fogva elérhető lett volna számunkra, különben az olvasó, amikor visszatekint, nem lesz elégedett.

Egy ilyen jellegű kielégítő meglepetésnek, amelyet *narratív talajvesztésnek* nevezek, alá kell ásnia elvárásainkat, közben pedig azt az érzést kell táplálnia, hogy a tudatos félrevezetés a fair play szellemében történt. Ez különösen igaz azokra az esetekre, ha az elbeszélés egy központi titok körül forog, mint a klasszikus rejtélyes történetekben, vagy ha egy Friedman által „irányváltásnak” (*changeover*) nevezett csavar¹⁵ jelenik meg a történetben, azaz amikor a cselekmény valamely nagyon lényeges elemére, például a főszereplő kilétére vonatkozó feltételezésünk egy, az elbeszélés későbbi szakaszában bekövetkező felfedezéssel megdől. Ez a fajta meglepetés kizárólag akkor lesz sikeres, ha (1) váratlan, (2) amikor visszatekintünk a történet korábbi szakaszaira, az új információ nem mond ellent az addig átadott információknak, (3) az új információ a régi információk jelentős újraértelmezésére ösztönöz.

Ezek a korlátok különösen a detektívregények szerzőinek (*whodunit*) okoznak problémákat, bár a jelenség más műfajokban is előfordul. Dorothy Sayers így magyarázza a krimíírók kényszerhelyzetét:

Minden nyomot fel kell tárni az olvasó számára, de természetesen nem szabad elárulni a nyomozó összes következtetését, nehogy túlságosan hamar megtalálja a megoldást. Még rosszabb helyzetben vagyunk, ha feltételezzük, hogy önállóan, a detektív segítségével nélkül is helyesen értelmezi az összes nyomot; mert akkor mi lesz a meglepetéssel? Hogyan lehet egyszerre mindent megmutatni az olvasónak, és mégis jogosan tartani őt kétségek között a jelentést illetően?¹⁶

Az elbeszélő a következő kihívással szembesül. Nem tanácsos kihagyni minden, a meglepetést leleplezni képes kulcsfontosságú információt. Sőt, ezeket bele kell foglalnunk a történetbe, ám úgy, hogy biztosnak kell lennünk abban, hogy a legtöbb olvasó mindaddig elsiklik majd e részletek fölött, amíg később fel nem hívjuk rájuk a figyelmet. Határozottan kell megjelölnünk

¹⁵ Seth A. FRIEDMAN, „Cloaked Classification: The Misdirection Film and Generic Duplicité”, *Journal of Film and Video* 58, 4. sz. (2006): 16–28.

¹⁶ Dorothy L. SAYERS, „The Omnibus of Crime”, in *The Art of the Mystery Story: A Collection of Critical Essays*, szerk. Howard HAYCRAFT, 71–109 (New York: Biblo and Tannen, 1946 [1929]), 97.

őket, hogy emlékezzenek rájuk, amikor eljön a megfelelő pillanat, de elég burkoltan ahhoz, hogy addig ne tulajdonítsanak nekik nagy jelentőséget.

Ez az önmegtagadó trükk jóval kényesebb, mint a bizalmi játék, mert ott a csaló sikerrel járhat, ha az áldozat nem ismeri fel a csalást. A kielégítő narratív meglepetés ezzel szemben megköveteli, hogy a szerző egyszerre mutassa be a cselt és a cselt leleplező késleltetett cselekvést. De hogyan? Az egyik lehetséges választ e kérdésre a kognitív torzításoktól kaphatjuk.

A tudás átkával kapcsolatos kutatások általában azt a nézetet vallják, hogy összességében sajnálatos jelenségről van szó. A tudás átka lehetne ugyan a társas megismerés általában hatékony és kíváncsós heurisztikájának egyik mellékhatása, ám a téma kutatói egyetértenek abban, hogy a létezése legtöbbször káros. A kifejezés megalkotói, Camerer, Loewenstein és Weber például úgy látják, hogy kutatásuk „pesszimizmusra ad okot” azzal a kapcsolatban, hogy képesek vagyunk-e tanulni személyes tapasztalatainkból vagy mások tanácsaiból.¹⁷ A népszerű pszichológiában a jelenség renoméja még ennél is rosszabb: Heath és Heath „aljas dolognak” bélyegzik a tudás átkát, amely „következetesen összezavarja fogalomalkotói képességünket”.¹⁸ Az elbeszélések ugyanakkor áldássá változtathatják a tudás átkát, arra használva a tudat előrelátásra törekvését, hogy esztétikai örömet váltsanak ki.

Graham Greene *Brightoni szikla* című regényének¹⁹ egyik szálát szeretném példaként felidézni, amely körülbelül a mű egyharmadánál tetőzik. A regény elején az életét féltő Charles Hale egy Ida Arnold nevű barátságos és flegma nővel van együtt. Amikor aztán egy pillanatra elszakadnak egymástól a brightoni mólón, a férfi eltűnik – nem azért, mert elszökött, ahogyan a nő először véli, hanem mert meghalt. A regényből hamar kiderül, hogy Hale-t egy banda tagjai gyilkolták meg, fiatal vezetőjük, Pinkie parancsára, bár soha nem tudjuk meg, hogy pontosan miként történt a gyilkosság.

Amikor aztán a nyomozás arra jut, hogy Hale halálát természetes okok idézték elő, Ida elégedetlen. Jól sejti, hogy a halottkém által felvázolt kép téves, és elhatározza, hogy kideríti, mi is történt valójában Hale-lel aznap. Az olvasó végigkíséri őt, amint több forrásból származó bizonyítékot vizsgál meg. Nyomozása során Ida számos következtetést von le, összhangban a bizalmas információkkal, amelyeket az elbeszélés feltárt az olvasó előtt Hale és

¹⁷ CAMERER, LOEWENSTEIN és WEBER, 1246.

¹⁸ CHIP HEATH és DAN HEATH, *Made to Stick: Why Some Ideas Survive and Others Die* (New York: Random House, 2007), 19.

¹⁹ GRAHAM GREENE, *Brightoni szikla*, ford. DEBRECZENI JÚLIA (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988). GRAHAM GREENE, *Brighton Rock* (New York: Everyman's Library: 1993 [1938]).

Pinkie mozgásáról a gyilkosságot megelőző órákban.²⁰ A nyomozás eredményei arra mutatnak, amit az olvasó már tud: Hale-t meggyilkolták. Az olvasó szinte biztosra veszi, hogy mi következik a jelenetben, amikor végül Ida be-
ront a rendőrszere, hogy szembesítse a hatóságokat felfedezésével. Hale halálának oka: „– Öngyilkosság – mondta Ida. – Itt történik az orruk előtt, és azt mondják rá, hogy természetes halál.”²¹

A csattanó a tudás átkára épít. Azért lepődünk meg, mert elcsábultunk, hogy saját tudásunk egyes aspektusait vetítsük rá Ida részlegesen ábrázolt perspektívájára; így aztán kiszalad a lábunk alól a talaj, amikor kiderül, hogy a két nézőpont lényegesen különbözik egymástól.

A TORZÍTÁS FELISMERÉSE

A *Brightoni sziklából* vett példa feltűnő hasonlóságot mutat a klasszikus kísérletekben²² használt konstruált elbeszélésekkel, amelyek azt bizonyítják, hogy az énközpontú elfogultságok jelentősen befolyásolják a narratív szövegek olvasása közben levont következtetéseinket. Ezek a vizsgálatok arra a kérdésre keresték a választ, hogy miként tartjuk számon, hogy az olvasott történet szereplői milyen információkon osztoznak, vagyis – egy kapcsolódó tanulmány megfogalmazása szerint²³ – mennyi és milyen típusú figyelmet fordítunk a „ki kiről mit tud” kérdésre. Ezek a kísérletek tulajdonképpen hamisvélekedésteszték, amelyeken még a neurotipikus felnőttek is gyakran elbuknak.

²⁰ Ida például rájön, hogy a Fred név, amelyen Hale bemutatkozott neki és a férfi valódi neve (Charles) azért különbözik egymástól, mert „[a] férfiak mindig más néven mutatkoznak be idegeneknek. [...] És egyetlen férfinak sincsen minden lány számára külön neve.” (GREENE, *Brightoni szikla*, 50. [GREENE, *Brighton Rock*, 41]). Ez pontosan így van, amint azt az olvasó is tudja, hiszen az előző fejezetben betekintést nyert Hale saját gondolataiba. Ida következtetései így tökéletesen összhangban vannak azzal, amit az olvasó már tud. Ez abban a jelenetben is nyilvánvalóvá válik, amikor a nő megállapítja, hogy egy kulcsfontosságú tanú nem Hale-t, hanem valaki mást látott a férfi halálának napján, aki Hale-nek adta ki magát. Emellett Ida meggyőződése, miszerint Hale nem természetes módon, szívrohamban halt meg, kétszeresen is bebizonyosodik azáltal, hogy az olvasó Hale és Pinkie gondolatairól és tetteiről is tudomást szerez.

²¹ GREENE, *Brightoni szikla*, 123. [GREENE, *Brighton Rock*, 94.]

²² Boaz KEYSAR, „The Illusory Transparency of Intention: Linguistic Perspective Taking in Text”, *Cognitive Psychology* 26, 2. sz. (1994): 165–208, doi: <https://doi.org/10.1006/cogp.1994.1006>.

²³ Brooke R. LEA, Robert A. MASON, Jason E. ALBRECHT, Stacy L. BIRCH és Jerome L. MYERS, „Who Knows What About Whom: What Role Does Common Ground Play in Accessing Distant Information?”, *Journal of Memory and Language* 39, 1. sz. (1998): 70–84, doi: [10.1006/jmla.1998.2567](https://doi.org/10.1006/jmla.1998.2567).

Az egyik ilyen kísérletben a résztvevők egy rövid elbeszélést olvastak, amelyben az egyik szereplő, June egy éttermet ajánlott egy másik szereplőnek, Marknak. Miután evett az étteremben, Mark a következő üzenetet hagyta June-nak: „Egyszerűen csodálatos, csodálatos volt az étterem!”

A narráció nézőpontja ebben a szövegben a genette-i²⁴ értelemben „nem fokalizált”, ami azt jelenti, hogy a narrátor több információt közöl, mint amennyit bármelyik szereplő tud, és ezt a tekintélyt latba vetve írja le June és Mark étteremmel kapcsolatos érzéseit. A szereplők gondolatairól vagy szándékairól azonban semmilyen konkrét módon nem ad hírt; ehelyett a szöveg cselekedeteik és értékeléseik leírására szorítkozik – például beszámol arról, hogy June „nagyon szerette azt a helyet”, vagy hogy (Mark úgy tapasztalta, hogy) „az étel átlagos volt”.

A kísérlet azon résztvevői, akik olyan elbeszélésváltozatot olvastak, amelyben Mark utálta az éttermet, arra hajlottak, hogy June szarkasztikusnak fogja tartani Mark üzenetét, míg azok, akik azt a változatot olvasták, amelyben Mark szerette az éttermet, arra, hogy June őszintének fogja tartani a férfi üzenetét, annak ellenére, hogy June egyik esetben sem fér hozzá ahhoz a kiváltságos információhoz, hogy mi pontosan Mark szándéka az üzenettel. Sőt, amikor megkérdezték a résztvevőket, hogy miért hitték azt, amit June valószínűsíthető reakciójáról hittek, a résztvevők mindkét esetben hajlamosak voltak nem a Markkal kapcsolatos tudásukra, hanem inkább Mark kijelentésének olyan jellemzőire rámutatni, mint például a „csodálatos” szó ismétlése.

A *Brightoni szikla* egyenesen úgy beszéli el a történetet, hogy Ida első gyanúja szerint Hale öngyilkos lett. A férfi halálhírére a következő kérdéssel válaszol: „Öngyilkos lett?”²⁵ később így tűnődik: „Ha megölte is magát [...], előbb elvégezte a munkáját” (53 [43]), és végül biztos benne, hogy az Ouija-táblája is így gondolja: „Világos ez, mint a nap. [...] [A]z *Ngylk*, az azt jelenti: öngyilkosság” (69 [56]). Ezek alapján tehát feltételeznünk kellene, hogy Ida továbbra is ebből az elméletből indul ki vizsgálódásai során; hacsak nem irányítják figyelmünket egy másik feltételezésre. Mark és June történetéhez hasonlóan azonban a *Brightoni szikla* is aláássa ezt az értelmezést azáltal, hogy azelőtt oszt meg kivételezett információkat az olvasóval, mielőtt az rájöhethetne, hogy vajon a szóban forgó szereplő mit tudott kezdeni ezekkel az információkkal.

²⁴ Gérard GENETTE, *Narrative Discourse*, ford. Jane E. LEWIN (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1980).

²⁵ GREENE, *Brightoni szikla*, 48. [GREENE, *Brighton Rock*, 39.] [A továbbiakban az oldalszámokat az idézett szöveghelyek után zárójelben jelölöm – a ford.]

A tudatunkban kivételes jelentőségű információk esetén különösen befolyásolhat a tudás átka,²⁶ a *Brightoni szikla* pedig mindent megtesz azért, hogy kiemelje és újra meg újra megismételje a gyilkosság tényét. Erre először a kezdőmondatban nyílik lehetőség: „Hale alig három órája volt még csak Brightonban, s már tudta, hogy meg akarják ölni” (9 [9]), és ez a félelem nagy hangsúlyt kap az első fejezet hátralévő részében. Hale reméli, hogy „[n]incs merszük megölni fényes nappal, tanúk előtt” (15 [14]), olyan tömegben találja magát, ahol „az őt körülvevő emberáradat olyan volt, mint egy sűrű erdő, melyben a bennszülött könnyen törbe csaphatja ellenségét” (18 [16]), arra gondol, hogy „a vékony seb [...] és az agónia élessége” (20 [17]) várhat rá, tudja, hogy „a vasútállomáson a legkönnyebb dolog megölni egy magányos embert” (21 [18]), és végül rájön, hogy „[m]ost ez volt a valóság: a fiú, a borotvavágás, ahogy a vérről kénok között elfolyik az élet” (25 [21]).

A történet egy későbbi pontján mintegy harminc oldal telik el Ida nyomozása és a pillanat között, amikor úgy érzi, készen áll arra, hogy hivatalosan is elmondja a rendőrségnek végső következtetéseit. Ebben a harminc oldalban a Pinkie-ről és kollégáiról szóló jelenetek újra megerősítik, hogy Hale halála valóban gyilkosság volt: „Úgy viselkedsz, mintha tavaly öltük volna meg Hale-t és nem a múlt héten” (86 [67]); „megrándultak keskeny vállai, amikor arra gondolt, hogy már ölt” (108 [84]). Mire az elbeszélés visszavált Idára, és megtudjuk, hogy a nő is gondolkodott az eseményeken, már belesétáltunk a tudás átkának csapdájába.

A tudás átkának efféle kiaknázása különösen praktikus a narratív meglepetések konstruálásakor, hiszen kiszámíthatóan esünk neki áldozatul, *ugyanakkor* általában tisztában vagyunk azzal, hogy potenciális veszélyként leselkedik ránk²⁷ – még akkor is, ha sokkal hamarabb ismerjük fel másokra, mint saját magunkra leselkedő veszélyként.²⁸ Ez a helyzet kettős előnnyel jár. Először is azt jelenti, hogy önmagában az, hogy tudunk a csapdáról, nem véd meg tőle, így a technika még olyan közönség esetében is hatékony lehet, akiket korábban már rászedtek hasonló trükkökkel. Másrészt így a közönség fair playként fogadhatja el a félrevezetést.

²⁶ Elizabeth Louise NEWTON, *The Rocky Road from Actions to Intentions*, doktori disszertáció (Stanford: Stanford University, 1990).

²⁷ Nicholas EPLEY, Boaz KEYSAR, Leaf VAN BOVEN és Thomas GILOVICH, „Perspective Taking as Egocentric Anchoring and Adjustment”, *Journal of Personality & Social Psychology* 87, 3. sz. (2004): 327–339, doi: 10.1037/0022-3514.87.3.327.

²⁸ Emily PRONIN, Daniel Y. LIN és Lee ROSS, „The Bias Blind Spot: Perceptions of Bias in Self Versus Others”, *Personality and Social Psychology Bulletin* 28, 3. sz. (2002): 369–381, doi: 10.1177/0146167202286008.

Ahogy Keysar kísérletének résztvevői June reakciójának megbecslésekor automatikusan figyelembe vették Mark „valódi” motivációiról szerzett tudásukat, úgy sok olvasó várja Idától, hogy nyomozása során az olvasó birtokában lévő információkat derítse fel. Amikor aztán rájönnek, hogy Ida nem így járt el, az valódi meglepetésként éri őket – mert ellentétes a várakozásaikkal, ugyanakkor rögtön megértik, hogy mi történt velük, mert valós tapasztalataink felkészítenek az efféle tévedésekre, illetve ezirányú vélekedéseink cáfolatára.

Hasonló kiszámítható meglepetést kelthetnek a tanteremben, amikor diákjaimat az Elizabeth Newton által elvégzett „kopogtatási kísérletnek” (1990) vetem alá. Newton vizsgálatában felnőtt résztvevőket kértek meg arra, hogy kopogják le egy jól ismert dal ritmusát az asztallapon, majd próbálják meg megbecsülni a valószínűségét annak, hogy hallgatóik képesek lesznek felismerni a dalt. Az érthetőséggel kapcsolatos elvárás és a valóság közötti eltérés jelentős volt: míg a kopogtatók arra számítottak, hogy a hallgatók mintegy fele képes lesz felismerni a dalt, a tényleges sikerarány mindössze 3%-os volt.

Amikor a diákjaim ugyanezzel a kísérlettel próbálkoztak, két szembetűnő tanulsággal zártuk a tesztet. Először is, a diákok még úgy is jelentősen túlbecsülték a dalt felismerni képes osztálytársaik számát, hogy *éppen az imént* olvastak arról, hogy az emberek túlbecsülik más emberek tudását, sőt, beszámolóik szerint tudatosan vigyáztak tippjeikkel. Másodszor, amikor rájöttek, hogy az osztálytársaik közül valójában milyen kevesen találták ki, hogy melyik dalra gondoltak, akkor elnevelték magukat – mert pontosan tudták, hogy miért tévedtek.

Nagyon hasonló dolog történik a *Brightoni sziklából* idézett példában a csúcspontot jelentő sor után. Mivel az olvasók már rendelkeznek olyan műveleti modellel, amelyben a fent leírt tendenciát saját következtetési folyamataik hiányosságaként értelmezik, a meglepett olvasó elvárásai és a történet tényei közötti eltérés az olvasó „hibájaként” értelmezhető. Így teljesül a fair play kényszere, működik a meglepetés.

A PERSPEKTÍVA ÖSSZEHANGOLÁSA A BEÁGYAZOTT NÉZŐPONTTAL

Valójában jó okunk van azt hinni, hogy az efféle túlzott jelentéskivetítés és ennek felülvizsgálata együttesen a jelentéskonstrukció folyamatának teljesen hétköznapi, sőt, szükséges összetevője. A tudás átka egy fontos, általánosabb

kognitív egyszerűsítés mintapéldája: vetítsd ki tudásod, amíg csak lehetséges. Az ebből következő „elátkozott” gondolkodásmódot sokszor helyesebb volna a perspektíva átkának, mint *önmagában* a tudás átkának hívni.

Vegyük egy másik példát a jelenség működésére. Alfred Bester *Az arcnélküli ember* című regényének²⁹ elején az antihős, Ben Reich kódolt üzenetet küld esküdt ellenségének, amelyben üzleti érdekeltségeik egyesülését szorgalmazza. A következő választ kapja:

Megcsörrent a telefon, az automata kapcsolt. Halk kattanás, a rögzítőtől előkigyózzott a szalag. Reich az íróasztalhoz lépett, és elolvasta. Rövid, baljós szöveg:

REJTJELÜZENET REICHNEK: VÁLASZ WWHG

– WWHG, vagyis: Ajánlat elutasítva. Elutasítva? ELUTASÍTVÁ! – Tudtam! – hördült föl. – Rendben, D’Courtney. Ha nincs egyesülés, lesz majd emberölés!

Később azonban az olvasó megtudja, hogy a „WWHG” nem azt jelenti, hogy „ajánlat elutasítva.” Azt jelenti, hogy „ajánlat elfogadva”, ezt pedig a könyvben az idézett jelenetnél korábban – még mielőtt az olvasónak bármilyen jelentőséget tulajdonítana nekik – megadott kódok listája is megerősíti. Kiderül, hogy Reich önmaga előtt sem volt képes beismerni D’Courtney megölésének indítékait, emiatt „tudat alatti kényszer hatására félreértette a választ. Félreértette, mert félre kellett értenie. Szüksége volt a hitre, hogy pénzért öl.”³⁰ E felfedezés nyomán a cselekmény számos, látszólag ellentmondásos eseménye új értelmet kap. A rendőrség például azért nem tudta azonosítani Reich indítékait, mert a Reich által valósnak vélt indítékokra nincs is bizonyíték.

Érdekes folyamat zajlik le ebben a részletben, de nem egészen ugyanaz, mint ami a *Brightoni sziklában* történt. Van azonban némi hasonlóság: mindkét esetben akkor következik be a meglepetés, amikor az olvasó téves kapcsolatot feltételez a szereplő tudása és aközött, ami az olvasó szerint „valójában” történt. Mindkét esetben azt a feltételezik, hogy a szereplő tudása és az elbeszélés alapszintje megegyezik. Nem egyforma azonban azoknak az állításoknak a forrása, amelyekbe túl sok információt vetítünk. A *Brightoni sziklában* tapasztalt meglepetésben az olvasó többet tud, mint a szereplő, és a meglepe-

²⁹ Alfred BESTER, *Az arcnélküli ember*, ford. GALÁNTAI János (Budapest: Delta Vision, 2014), 30. [Alfred BESTER, *The Demolished Man* (New York: Vintage, 1996 [1953]), 19–20.]

³⁰ BESTER, *Az arcnélküli ember*, 284. [BESTER, *The Demolished Man*, 223.]

tés abból származik, hogy a szereplő mást gondol. *Az arcnélküli ember* esetében inkább túl kevés, mint túl sok információ áll rendelkezésünkre, és nem vesszük észre, hogy alulinformáltak vagyunk. Véleményem szerint azonban végső soron mindkét meglepetés alapja az az általános törekvés, hogy saját perspektívánkat a nyelvben kódolt perspektívákhoz igazítsuk. Úgy tűnik, valahányszor túltöltjük tudásunkkal (vagy vélt tudásunkkal) a felajánlott lehetséges nézőpontokat, mindig kitesszük magunkat annak, hogy kihúzzák a lábunk alól a talajt.

A nyelvészetben számos pragmatikai elmélet mentális reprezentációkkal magyarázza a jelentéskonstruálást. Tudomásom szerint egyik ilyen elmélet sem modellezi az olyan kognitív torzításokat, mint a tudás átka. A mentális terek elmélete³¹ azonban rendelkezik olyan elméleti eszköztárral, amely más módokon is számot ad arról, hogyan áramlanak szerkezetek egyik mentális reprezentációból a másikba. Ez az eszköztár elegáns megoldást kínál a szemantika számos klasszikus problémájára, amelyeket nem szokás összefüggésbe hozni a következtetések énközpontú torzításával vagy a más tudatokról való gondolkodás hiányosságaival. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy az „elátkozott” értelmezésekben is ugyanazon elvek nyilvánulnak meg.

A perspektívák közötti kapcsolatok, amelyek között az olvasónak el kell igazodnia olyan elbeszélések értelmezése során, mint *Az arcnélküli ember*, a *Brightoni szikla* vagy Mark és June története, a szöveg értelmezése során felépíthető mentális terekkel ábrázolhatóak. A mentális terek olyan struktúrált mentális reprezentációk, amelyek létrehozására a nyelvi struktúra ösztönözhet, illetve amelyek a nyelvi struktúrákban tükröződhetnek; „részleges struktúrák, amelyek gondolkodás és beszéd közben burjánzanak.”³²

Ezek a terek hálózatosan kapcsolódnak egymáshoz, dinamikusan épülnek fel a munkamemóriában, és az epizodikus memóriában tárolhatóak. Az egyik mentális tér egy másikhoz vezet, a mentális terek struktúráját örökölhettek más terektől. Ezek a hálózatok számos különböző módon alkothatnak csoportokat: eseménylánc-konfigurációk, amelyek az igeidő, az aspektus vagy az okság kifejezése által megidézett fogalmi struktúrákat képviselik; világstrukturáló konfigurációk, amelyek a hiedelmek, lehetőségek és történetek konceptualizálásában vesznek részt; narratív konfigurációk, amelyek a narratív beágyazottság vagy a szabad függő beszéd megértésében vesznek részt; keret-

³¹ Gilles FAUCONNIER, *Mental Spaces* (New York: Cambridge University Press, 1985); Gilles FAUCONNIER, *Mappings in Thought and Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), doi: 10.1017/CBO9781139174220; L. Michelle CUTRER, *Time and Tense in Narrative and in Everyday Language*, doktori disszertáció (San Diego: University of California, 1994).

³² FAUCONNIER, *Mappings in Thought and Language*, 11.

strukturáló konfigurációk, többek között azok, amelyek az analógiás gondolkodásban vesznek részt és így tovább. Az 1. ábra (néhány) mentális tér és az öröklött struktúra láncolatát mutatja be, ami hozzájárulhat a tanulmányban tárgyalt szövegekhez hasonló elbeszélések értelmezéséhez.³³ A folytonos vonalak a „helyesen” öröklődő fogalmi struktúrák pályáját jelölik; vagyis semmiképpen sem hiba, ha azt feltételezzük, hogy a szerző tudja, amit a szereplői tudnak. A szaggatott vonalak olyan információk terjedését jelölik, amelyek a tudás átkának tulajdoníthatók.

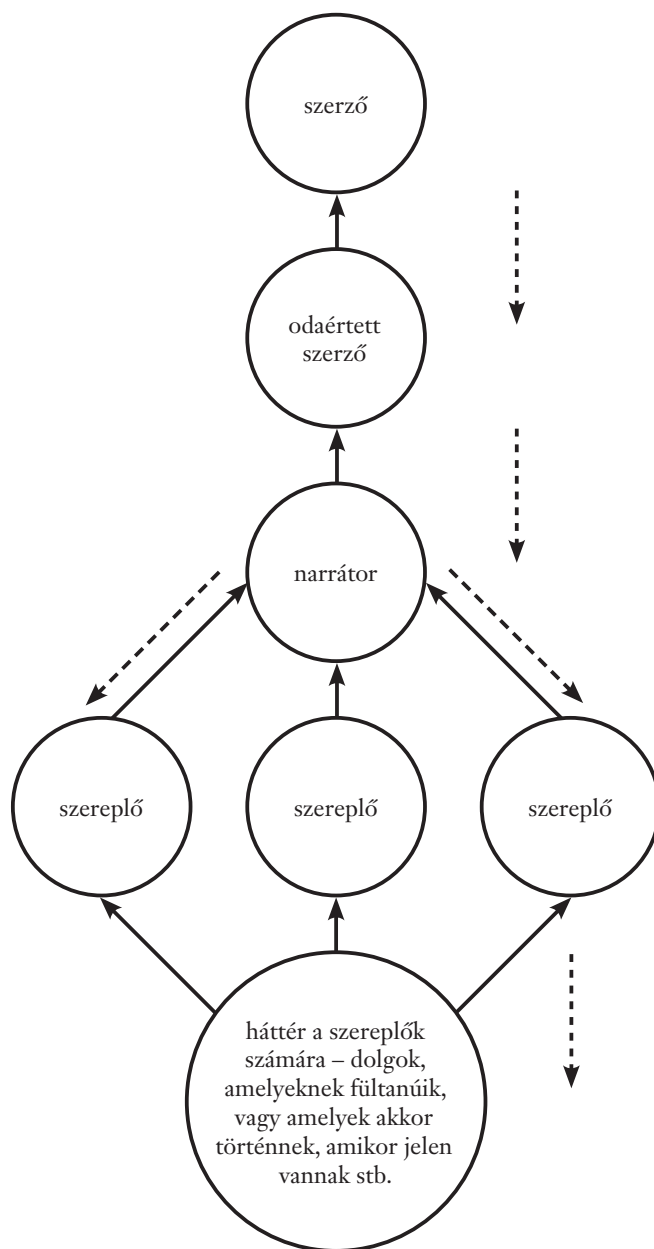
E terek mindegyike a narratív szituációban szereplő valamelyik játékos tudásának és attitűdjének reprezentációját tartalmazza. Ezek a mentális terek, mint minden más tér, tartalmuk egy részét a hálózat más tereiből öröklik. Az olyan állítások, mint például „a Venezia étteremben rosszul főznek”, vagy az, hogy a „WWHG” azt jelenti, hogy „ajánlat elutasítva”, így terjedhetnek a hálózaton keresztül.

A mentális terek elmélete szerint a fogalmi struktúra automatikusan kivetül a beágyazott reprezentációkba az úgynevezett *téropimalizálás* elve révén: „a releváns, explicit módon nem cáfolt struktúra öröklődik a gyermektérben”.³⁴ Például a „Sarah olyan kedves, bárcsak a testvérem volna” kijelentés két teret hoz létre: a beszélő valóságának alapterét, és egy „kívánságtér”, amelyben Sarah a beszélő testvére.

A mondat arra készíti bennünket, hogy sajátos kontrafaktuális kapcsolatot hozzunk létre az alaptér és a kívánságtér között. Az alaptérben Sarah nem a beszélő testvére, a kívánságtérben viszont igen. Az alaptérben Sarah-nak számos olyan tulajdonsága van, amelyek nem vetíthetők át a kívánságtérbe, mert ezeket a kontrafaktualitás tagadja. Például az alaptérben Sarah-nak és a beszélőnek különböző szülei vannak, nem osztoznak DNS-ük felén, és így tovább. Ezeket a tulajdonságokat nem vetítjük ki a kívánságtérbe. De Sarah más tulajdonságai az alaptérben nem kapcsolódnak a testvérkapcsolat kérdéséhez, beleértve a külsejét, a korát és a kedvességét. Ezeket akkor is kivetítjük

³³ Itt nemcsak a narratív struktúrát egyszerűsítem le durván, hanem a tényleges és a reprezentált diskurzuskontextussal kapcsolatban is szinte mindent elhagyok. Részben azért, hogy elkerüljem, hogy olyan álláspontok mellett kötelezzem el magam, amelyekkel kapcsolatban inkább pártatlan maradnék (például, hogy helyes-e szerzőt és olvasót egy nyelvi esemény társ-diskurzusrésztevéőinek tekinteni), részben pedig azért, hogy feltárjam a szóban forgó elmélet kapcsolatát a mentális terek elméletén belül az előfeltevésről szóló, már meglévő kutatásokkal. Ezen kapcsolatok jóval gazdagabb modelljét lásd Paul WERTH, *Text Worlds: Representing Conceptual Space in Discourse* (London: Longman, 1999).

³⁴ FAUCONNIER, *Mappings in Thought and Language*, 112.

1. ábra: A mentális terek narratív konfigurációja

a kívánságtérbe, ha nincs kifejezett utalás arra, hogy ezek a tulajdonságok a kívánság részét képezik.

A struktúra automatikusan kivetül az ellenkező irányba is, az úgynevezett *előfeltevés-lebegtetés* elvén keresztül. Már korábban is megfigyelték, hogy bizonyos szavak és nyelvtani szerkezetek előfeltevéseket hordoznak, és hogy nehéz olyan elméletet megfogalmazni, amely helyesen megjósolná, hogy egy összetett mondatban az összetett mondat alkotórészeinek előfeltevései a mondat egészére nézve is fennállnak-e vagy sem.³⁵ Például az (1) és a (2) példa egyaránt feltételezi, hogy létezik francia király, hiszen egyértelműen leírják: „Franciaország királya”.

- (1.) Franciaország királya kopasz.
- (2.) Franciaország királya nem kopasz.

További előfeltevéseket kiváltó elemek közé tartoznak a faktív igék, mint például a *rájönni*, az állapotváltoztató igék, mint például a *megáll*, a hasadások és álhasadások, a nem szűkítő értelmű vonatkozói mellékmondatok és a gyakorító igék. Az előfeltevések általában megállják a helyüket tagadás esetén, ahogyan azt a francia királlyal kapcsolatos példa is mutatja, de nehezebb megjósolni, hogy a beágyazott tagmondatokban ábrázolt előfeltevések mikor fognak ahhoz vezetni, hogy egy egész mondat vagy egy több mondatból álló diskurzus előfeltevéseivé váljanak.

Például egy olyan mondatban, mint „Mary azt akarta, hogy a francia király meglátogassa őt”, a határozott utalás általában ahhoz az értelmezéshez vezet, hogy feltételezzük, létezik francia király. A beágyazott előfeltevések azonban bizonyos körülmények között törölődhetnek, ami nem működik, ha a hivatkozás nem beágyazott mellékmondatban fordul elő, mint az (1)-hez hasonló mondatokban. Ezért a (3) sikeres, míg a (4) nem az.

- (3.) Mary azt akarta, hogy a francia király meglátogassa őt, de nincs francia király.
- (4.) A francia király kopasz, de nincs francia király.

³⁵ Az ezzel a problémával foglalkozó kiterjedt filozófiai és nyelvészeti szakirodalom áttekintéséhez lásd Stephen C. LEVINSON, *Pragmatics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 191–225; David I. BEAVER, *Presupposition and Assertion in Dynamic Semantics* (Chicago, IL: Center for the Study of Language and Information, 2001), 101–134.

Fauconnier³⁶ a következő szabállyal magyarázza az esetek közötti különbséget: egy előfeltevés addig lebeg az elménkben, amíg nem találkozik önmagával vagy az ellentétével. Konkrétabban, az alapvető folyamat az, hogy bizonyos típusú struktúrák minden irányban terjednek a mentális terek hálózatában, és terjedésük csak akkor áll meg, amikor olyan térbe ütköznek, amelynek tartalma ténylegesen ellentmond nekik.

A „Mary azt akarta, hogy a francia király meglátogassa őt” értelmezése, amely magában foglalja azt az előfeltevést, hogy létezik francia király, szerkezetileg megegyezik *Az arc nélküli ember* értelmezésével, amelyben a „WWHG” az „ajánlat visszautasítása” kódjának felel meg. A végső talajvesztés ebben az elbeszélésben megköveteli, hogy az olvasó a kognitív konstrukciók sajátos sorozatán menjen keresztül: az első szakaszban az olvasó azonosítja az elbeszélés nézőpontjait, felismeri, hogy ezek a nézőpontok be vannak ágyazva, felismer néhány döntő fontosságú előfeltevést, amelyek ezekből a nézőpontokból származnak, és ezeket az állításokat kivetíti a hálózaton keresztül. Ez a kivetítés kiterjedt és automatikus. A második szakaszban az elbeszélésben szereplő explicit felszólítások arra készítetik az olvasót, hogy felülvizsgálja a hálózati kapcsolatokat, hogy a kijelentések ne vetüljenek ki, hanem csak a beágyazott nézőponthoz kapcsolódjanak az elbeszélés másik részében.

Hasonlóképpen, a mentális terek elmélete szerint az implicit módon, például az *előfeltevés-lebegtetés* révén szerzett struktúrák a diskurzus során felülvizsgálhatóak. A fogalmi struktúrákat gyakran széles körben vetítik ki egy hálózaton keresztül, hogy aztán később töröljék őket. A „Mary azt akarta, hogy a francia király meglátogassa őt” két mentális tér megkonstruálására készíti a hallgatót: egy alaptérre és egy kívánságtérre. A kívánságtér tartalmazza többek között azt a feltételezett struktúrát is, hogy *Franciaország királya létezik*. Alapértelmezetten ez a struktúra az alaptérbe vetül; de ez a vetítés a tényekkel való szembesülést követően utólag visszavonható. Amikor a hallgatónak később azt mondják, hogy „nincs francia király”, az első mondatra válaszul létrehozott mentális térstruktúra nagy része megmarad, de a feltételezett struktúra kivetítése az alaptérbe felülíródik az erősebb, explicit információ alapján.

Úgy tűnik, hogy mind az előfeltevés-projekció, mind pedig a *Brightoni szikla* és *Az arc nélküli ember* „elátkozott” olvasatának alapjául szolgáló projekciók azt az általános hajlandóságot tükrözik, hogy nézőpontunkat alapértelmezett módon a diskurzusban bemutatott nézőpontokhoz igazítsuk. Tükrözik továbbá a nyelvfeldolgozás mikéntjéről való, fokozatosságot feltételező

³⁶ FAUCCONNIER, *Mappings in Thought and Language*, 61.

megközelítést is, miszerint a hallgatók a lehető leghamarabb elkezdenek értelmezni, ám menet közben mérsékelten nyitottak maradnak az eltolódásokra és az újraértelmezésre.³⁷

Az idegtudomány, a kognitív pszichológia és a pszicholingvisztika legújabb tudományos munkái, amelyek a szimulált cselekvésnek és az észlelésnek a nyelvi megértésben játszott szerepét vizsgálják,³⁸ tovább erősítik azt az elképzelést, hogy a nyelvhasználók gyakran alkalmazzák a MacWhinney által „enaktív módúként” meghatározott feldolgozást.³⁹ Az enaktív módban az olvasó vagy hallgató egy részére bemutatott perspektívát sajátjaként fogad el, és ezt a perspektívát saját tapasztalatainak szűrőjén keresztül szimulálja. A perspektívák efféle összevonása összhangban áll azzal a fajta alapértelmezéssel, amit a tudás átka hatásait, az előfeltevések kivetítését és a narratív talajvesztést vizsgálva tapasztaltunk.

Ráadásul úgy tűnik, hogy az emberek nagyobb valószínűséggel dolgozzák fel a kijelentéseket enaktív módon, ha azok hosszabb narratív diskurzus kontextusában hangzanak el. „Minél hosszabbak és élénkebbek az élményeink”, jegyzi meg MacWhinney, „annál inkább serkentik a megértés enaktív folyamatait.” Ez pedig jó hír a történetmesélők számára.

MIÉRT ANNYIRA MEGBÍZHATÓAK A MEGBÍZHATATLAN NARRÁTOROK?

Minél inkább dominál egy beágyazott perspektíva az elbeszélésben, a címzett annál inkább a megjelenített beágyazott perspektívához igazítja a saját perspektíváját. Minél szorosabban igazodik egymáshoz a két perspektíva, annál „elátkozottabbak” lesznek a címzett következtetései, és annál kiszolgáltatottabb lesz

³⁷ Brian MACWHINNEY, „Starting Points”, *Language* 53, 1. sz. (1977): 152–168, doi: 10.2307/413059; Morton Ann GERNSBACHER, *Language Comprehension as Structure Building* (Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1990), doi: 10.21236/ADA221854.

³⁸ Lásd például Sriní NARAYANAN, *KARMA: Knowledge-Based Active Representations for Metaphor and Aspect*, doktori disszertáció (Berkeley: University of California, 1997); L. W. BAR-SALOU, „Perceptual Symbol Systems”, *Behavioral and Brain Sciences* 22, 4. sz. (1999): 577–609; Benjamin BERGEN, Nancy CHANG és Shweta NARAYAN, „Simulated Action in an Embodied Construction Grammar”, in *Proceedings of the Twenty-Sixth Annual Conference of the Cognitive Science Society*, szerk. Kenneth FORBUS, Dedre GENTNER és Terry REIGER, 108–113 (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2004).

³⁹ Brian MACWHINNEY, „The Emergence of Grammar from Perspective”, in *The Grounding of Cognition: The Role of Perception and Action in Memory*, szerk. Diane PECHER és Rolf A. ZWAAN, 198–223 (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 200, doi: 10.1017/CBO9780511499968.009.

a narratív talajvesztéssel szemben. Ezért a megbízhatatlan narrátorokra továbbra is bízást lehet számítani a meglepetésszerű fordulatok előkészítésében.

Amint azt korábban láttuk, a hasonló meglepetések egyik szembetűnő jellemzője, hogy az ember még akkor is bedőlhet nekik, ha máshol már látta a trükköt. Agatha Christie *Az Ackroyd-gyilkosság* című műve⁴⁰ annak idején azzal botránkoztatta meg olvasóit, hogy a gyilkos, Dr. Sheppard egyben a könyv narrátora is volt. Hiába ismerjük azonban *Az Ackroyd-gyilkosság* fordulatát, ettől még Jim Thompson *1280 fő* című regénye⁴¹ – amelyben a szöveg narrátoráról, Nickről, a bohókás kisvárosi seriffről lassacskán kiderül, hogy kegyetlen és tébolyodott, kötélidegzetű manipulátor – újból meglep bennünket. De persze ez a tapasztalat sem véd meg attól, hogy Vladimir Nabokov *Gyér világ* című művének⁴² meglepetései és az apránként gyűlő bizonyítékok – amelyek világossá teszik, hogy az elbeszélő, Charles Kinbote vagy nem az, akinek mondja magát, vagy teljesen őrült (esetleg mindkettő) – felkészületlenül érjenek bennünket. Mint ahogy a *Közönséges bűnözők* (1995) című filmet nézve is fegyvertelenek vagyunk, amikor kiderül, hogy Verbal Kint visszatekintő elbeszélései csupán kitalációk, amelyekkel elrejtí valódi személyazonosságát, hiszen ő Keyser Soze, a zseniális bűnöző.

Az elbeszélésbeli megbízhatatlanság befogadásorientált leírásai általában olyan folyamatként kezelik a szóban forgó szövegek befogadását, amelyben az olvasó a szövegtől való elszakadását és a szöveg feletti tekintélyét erősíti meg. Így Chatman a megbízhatatlan elbeszélést olyan esetként írja le, amelyben az olvasó és a szerző „titkos kommunikációt” folytat, megkerülve az elbeszélő perspektíváját.⁴³ Yacobi olyan stratégiák egyik eredményének tekinti, amelyet az olvasó azért alkalmaz, hogy feloldja a szövegbeli ellentmondásokat, és magyarázó keretet erőltessen rá az elbeszélésre.⁴⁴ Nünning is úgy látja, hogy ennek a stratégiának a segítségével a zavaró következetlenségek megnyugtatóan konzisztens egészé állnak össze: „A megbízhatatlan elbeszélő létrehozása olyan értelmezési stratégiának tekinthető, amellyel az olvasó semlegesíti

⁴⁰ Agatha CHRISTIE, *Az Ackroyd-gyilkosság*, ford. SZILÁGYI Tibor (Budapest: Magvető Kiadó, 1974). [Agatha CHRISTIE, *The Murder of Roger Ackroyd* (London: William Collins & Sons, 1926).]

⁴¹ Jim THOMPSON, *1280 fő*, ford. TAMÁS Gábor (Budapest: Agave Könyvek, 2021). [Jim THOMPSON, *Pop. 1280* (Greenwich, CT: Fawcett Gold Medal, 1964).]

⁴² Vladimir NABOKOV, *Gyér világ*, ford. TÓTFALUSI István (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2008). [Vladimir NABOKOV, *Pale Fire* (New York: Putnam, 1962).]

⁴³ CHATMAN, *Story and Discourse*, 233.

⁴⁴ Tamar YACOBI, „Fictional Reliability as a Communicative Problem”, *Poetics Today* 2, 2. sz. (1981): 113–126, doi: 10.2307/1772193.

azokat a következetlenségeket a szövegben, amelyek máskülönben esetleg érthetetlenek maradnának.⁴⁵

Más szóval, ha az olvasó úgy dönt, hogy megbízhatatlannak tekinti az elbeszélőt, az elsősorban a kétértelmű szöveg által keltett szorongások elűzésére szolgál. Ez az értelmezés megnyugtató; biztonságot és rendszert kínál; az olvasót a szerző cinkostársává teszi, nem pedig gyanútlan címzetté, akit a szerző félre tud vezetni. De a felfedezés, hogy az elbeszélő megbízhatatlan, sokkoló (bár kellemes) zavart is okozhat a korábban zavartalan olvasási élményben.

Az *Ackroyd-gyilkosság* fordulatai valóságos szenzációt keltettek megjelenésük idején, noha a hasonló szerkezetű hirtelen felfedezések meglehetősen gyakoriak voltak korábbi művekben – a leghíresebb példa erre Edgar Allan Poe *Az áruló szív* (1843) című novellája. Számos korabeli kritikus osztotta Christie kortársa, Willard Huntington Wright véleményét: „Az *Ackroyd-gyilkosság* trükkje aligha tekinthető a detektívregény-író legitim eszközének”.⁴⁶ Van azonban ellenvélemény is, például Dorothy Sayersé: „a fenti álláspont csupán a zseniális átverés miatti természetes sértődöttséget tükrözi. Minden szükséges információ az olvasó rendelkezésére áll”.⁴⁷

A vitában kikristályosodó különböző nézőpontok annak függvényében térnek el egymástól, hogy az olvasó mennyire könnyen képes utólag visszavonni a nézőpontok összemosását. A meglepetés abból a strukturális következményből fakad, hogy Sheppard az elbeszélő. Az ő beágyazott perspektívája uralja az elbeszélést, és minden fordulatnál arra ösztönzi az olvasót, hogy saját nézőpontját Sheppard nézőpontjához igazítsa. Van valami különösen nyugtalanító a felfedezésben, hogy egy megbízható narrátor megbízhatatlan, így könnyen és észrevétlenül engedünk a tudás átkának. Néhány olvasó nemcsak becsapva, hanem egyenesen elárulva érezte magát Christie eljárásától, attól, ahogyan az író elrejtette a legfontosabb nyomokat.

Egy másik magyarázat szerint a trükk Christie-féle feldolgozása azért volt ilyen hatásos és meglepő, mert a szerző sajátos módon hozta játékba a műfaj egyéb konvencióit. Az *Ackroyd-gyilkosság* narrátora hagyományos szerepet tölt be, a hűségese segítő szerepét, amelynek tökéletes archetípusa Dr. John Watson,

⁴⁵ Ansgar F. NÜNNING, „Unreliable, Compared to What? Towards a Cognitive Theory of Unreliable: Prolegomena and Hypotheses”, in *Transcending Boundaries: Narratology in Context*, szerk. Walter GRÜNZWEIG és Andreas SOLBACH, 53–73 (Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1999), 69.

⁴⁶ Willard Huntington WRIGHT, „The Great Detective Stories”, in *The Art of the Mystery Story: A Collection of Critical Essays*, szerk. Howard HAYCRAFT, 33–70 (New York: Biblio and Tannen, 1946 [1927]).

⁴⁷ SAYERS, „The Omnibus of Crime”.

Arthur Conan Doyle híres detektívjének, Sherlock Holmesnak barátja és bizalmasa. A Holmes-történetek narrátoraként Watson egyszerre szolgál a detektív segítőjeként és az olvasó képviselőjeként. Elég okos, hogy kövesse Holmes érvelését, amikor a detektív elmagyarázza neki a rejtélyek megoldásait, de soha nem olyan zseniális, hogy a magyarázat szükségtelen lenne számára. Hozzáértő és hűséges; ha nem lenne az, az éleslátó Holmes biztosan nem bízna benne.

A klasszikus detektívregényekben rengeteg Watson-figurát találunk, kezdve a névtelen narrátor prototípusától Poe Dupin-történeteiben, egészen magáig Watsonig és Hercule Poirot bizalmasáig, Arthur Hastingsig. A Watson-figura megszokott célt szolgál: hozzáférést biztosít az olvasónak az összes lényeges nyomhoz, a detektív felsőbbrendű következtetési képességének csábító képét sugallja, ugyanakkor a megfelelő pillanatig alig árul el valamit a detektív következtetéseiről. Ez a konvenció erősíti a torzító hatást; míg a tudás átka gyakran felülkerekedhetünk – hiszen elgondolkodhatunk, hogy vajon nem tévedésről van-e szó –, addig Watson karakterének konvencionális szerepe visszatartja ettől az olvasót.

A KOCKÁZAT NÖVELESE

Természetesen az olvasók igen találékonyak, és rengeteg lehetőségük van, hogy az „ellentmondásos” vagy „összefüggéstelen” szövegeket úgy értelmezzék, hogy az esztétikai élvezet megmaradjon. A kétértelműségek nem csupán önmagukban élvezetesek, de sok olvasónak az is örömet okoz, ha olyan lehetséges forgatókönyveket vagy olvasatokat hozhat létre, amelyekben ezeket a következtetlenségeket megmagyarázzák és semlegesítik. Ez az értelmezési élmény azonban nem hozza létre a talajvesztésnek azt a hatását, amelyről korábban írtam. Egy pusztán következtetlennnek tűnő elbeszélés valóban azt az érzést keltheti az olvasóban, hogy elvesztette a lába alól a talajt, de más szinten: nem szándékosan, nem élvezhetően, hanem a szöveg kudarca miatt.

Emellett a tudás átkához kapcsolódó meglepetések annyira sikeresek, hogy kellő mértékű hihető tagadhatóságot biztosítanak az olvasó számára. Egy döntő fontosságú (téves) információ addig marad újraértelmezhető, amíg – utólag – nem lesz visszavezethető arra, hogy elmulasztottuk felfedezni a megjelenített nézőpontok közötti lehetséges eltéréseket. Amennyiben az olvasó elfogadja az új értelmezést, a félrevezetés fair playnek minősül.

Az eredeti olvasmányélmény újragondolása az új információk fényében része a talajvesztés örömének. A *Hatodik érzék* (1999) című filmben például a fiatal

főszereplő, Cole különleges képessége, hogy látja az élők között láthatatlanul közlekedő halottakat. A film nagy részében ezzel a látással küzd egy rokon-szenves gyermekpszichológus, Malcolm Crowe segítségével, aki szintén saját múltjának démonjaival birkózik. A film legnagyobb fordulata, amikor felfedezzük, hogy Dr. Crowe egyike azoknak a szellemeknek, akiket csak Cole lát. Ez a fordulat megköveteli a naiv, a filmet első alkalommal látó nézőktől, hogy a film számos eseményét az eredeti, látszólagos jelentésüktől gyökeresen eltérően értékeljék át. A meglepetést és a fair playt nyomatékosítandó, a felfedést olyan pillanatok gyors visszajátszása követi, amikor Crowe szellemszerű tulajdonságai megmutatkoztak, de amelyeket a néző (a film feltételezése szerint) figyelmen kívül hagyott. Az eljárás célja, hogy az ideális néző egyszerre értékelhesse a meglepetés mindkét aspektusát.

Ez a tudás átkának a második jelentős hozzájárulása a meglepetés poétikájához. Már láttuk, a szövegek arra használhatják a tudás átkát, hogy az olvasót bizonyos kiszámítható következtetések levonására készítsék az elbeszélés fabulájára, vagyis a mögöttes „tényekre” vonatkozóan. Ez a kiszámíthatóság döntő feltétele a kielégítő meglepetés előkészítésének, hiszen, ha nincs megbízható módja annak, hogy kitaláljuk, mire következtetnek az olvasók, akkor honnan tudhatjuk, hogy a felfedezésünk nem mond-e ellent ennek? A trükk második fele biztosítja, hogy az olvasó érezze úgy, hogy – Sayers szavaival – „[m]inden szükséges információ [...] rendelkezésére állt”, hogy az elbeszélés belső logikája következetes; hogy a szereplők hazudhattak, de a szerző soha; hogy ha okosabb lett volna, az olvasó előre is *rájöhetett* volna, mi lesz a meglepetés. Láttuk, a tudás átka segíti az elbeszéléseket abban, hogy megfeleljenek ennek a követelménynek, mégpedig azáltal, hogy az emberek felismerik ezt a torzítást mint saját gondolkodásuk lehetséges hibáját. A tudás átka azonban közvetlenül befolyásolja azt is, ahogyan az emberek utólagosan értékelik az elbeszélés korábbi elemeit.

Paul Sheehan szerint „a sikeres narratív konfiguráció az esetlegességtől az elkerülhetetlenség felé való elmozduláson múlik”.⁴⁸ A közönség, amely emberi elmével rendelkezik, hajlamos arra, hogy ezt az elkerülhetetlenséget visszavetítse arra, ami egykor esetlegesnek tűnt. Ahogyan nehézséget okoz saját tudásunk figyelmen kívül hagyása, amikor megpróbáljuk felmérni, hogyan értelmeznek majd mások egy helyzetet, ugyanúgy nehézségekbe ütközünk annak megbecsülésekor is, hogy milyennek tűntek bizonyos dolgok saját egykori énünk számára. Amikor a múltra gondolunk, az ismert kimeneteket

⁴⁸ Paul SHEEHAN, *Modernism, Narrative and Humanism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 13, doi: 10.1017/CBO9780511485305.

sokkal kiszámíthatóbbnak vagy nyilvánvalóbbnak látjuk, mint amilyenek egykor voltak. Például az orvosi esettanulmányok olvasása vagy hallgatása – egy olyan diskurzusműfaj, amelynek számos szerkezeti hasonlósága van a klasszikus krimi történetekkel – arra készítette az orvosokat, hogy azt higgyék, a tárgyalt betegségeket könnyebb volt diagnosztizálni, mint amilyenek valójában voltak.⁴⁹ Hasonlóképpen volt ezzel a *Hatodik érzék* számos nézője is, akik miután látták a visszatekintéseket, csodálkoztak azon, hogyan nem vették észre, hogy Dr. Crowe-nak Cole-on kívül egyetlen más szereplővel sem volt tartós interakciója. Ez a tendencia hasznosan erősíti a kielégítő talajvesztéshez szükséges értelmezési élményt.

A megfelelő hatás eléréséhez a „megoldásnak” vagy a hirtelen felfedezésnek utólag úgy kell tünnie, mint ami természetesen illeszkedik a korábban bemutatott információkhoz. A tudás átka miatti torzításunk éppen ezt az értelmezést ösztönzi. A tudás átka fokozza a hatást, a felfedezést pedig visszamenőleg nyilvánvalónak és elkerülhetetlennek tünteti fel, feltéve, ha ez a hirtelen felfedezés elég észszerűnek, következetesnek és helyénvalónak tűnik ahhoz, hogy az olvasó elfogadja a korábban elbeszélte események hihető kimeneteleként vagy magyarázataként. Ahogyan egy jobb híján választott ruhadarab végül tökéletesnek bizonyulhat.

KONKLÚZIÓK

A cikkben tárgyalt elbeszélések szerkezete elménk működését követi. Az elbeszélő szövegek számos lehetőséget kínálnak a beágyazott nézőpontok bemutatására, például a nem narrátor szereplők hiedelmeiről szóló beszámolók vagy a tudatos narrátor nézőpontja esetén. Minél nagyobb az olvasók kitettsége egy beágyazott nézőpontnak, annál valószínűbb, hogy saját nézőpontjukat összehangolják a beágyazott látószöggel. Ezért aztán bedőlnek az „átkos” gondolkodásnak, és mások gondolatainak elképzelésekor nem számolnak e torzítással. A szövegek a javukra fordíthatják ezt a hajlamot, és ennek az általánosításnak ellentmondó információkkal lephetik meg az olvasókat. Ezek a meglepetések kielégítő fordulatként minősülnek, mert egyrészt váratlanok, másrészt az olvasók utólag úgy érzik, hogy összhangban vannak a szövegben

⁴⁹ Neal Von DAWSON, Hal Richard ARKES, Carl SICILIANO, Richard BLINKHORN, Mark LAKSHMANAN és Mary PETRELLI, „Hindsight Bias: An Impediment to Accurate Probability Estimation in Clinicopathologic Conferences”, *Medical Decision Making* 8, 4. sz. (1988): 259–264, doi: 10.1177/0272989X8800800406.

egyébként korábban bemutatott információkkal. A tudás átka tovább erősítheti ezt a hatást azáltal, hogy az olvasók nagyobb valószínűséggel látják elkerülhetetlennek a hirtelen felfedezést, ha az már korábban megtörtént. Az eredetileg más célok – például a valósághűség, az olvasónak a nyomozás folyamataiba való beavatása vagy akár a következtetésekből való kizárása, netán az unalmas expozíció megkerülése – érdekében kialakult konvenciókat ki lehet használni e hatások további erősítésére.

Figyelemre méltó képességünk, hogy átvegyük más emberek perspektíváját, és e perspektívaátvétel dinamikája kulcsfontosságú mind a társalgási, mind az irodalmi diskurzus pragmatikája szempontjából. Ezek a képességek azonban nem teszik a kommunikációt a tökéletes koordináció folyamatává, amelyben hibátlanul modellezzük, mit szándékoznak, hisznek és tudnak mások. Ehelyett a kommunikáció, beleértve az irodalmi diskurzust is, tele van énközpontú torzításokkal, olyanokkal például, amelyek a tudás átkából erednek.

A tudás átka és a hozzá kapcsolódó jelenségek kognitív rövidítések példái, amelyek döntő fontosságúak a nyelvhasználat és mások megértése szempontjából, és amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy a hétköznapi kommunikációhoz szükséges hatalmas mennyiségű pragmatikai következtetést elvégezzük. E torzítások látszólagos csapdája gazdag alapanyagot szolgáltat kifinomult narratív hatások számára is. Megoldást kínál, hogy narratív meglepetés létrehozásával összeegyeztessük az esztétikai öröm látszólag ellentmondásos követelményeit.

Fordította: *Tarnai Csillag*

A fordítást az eredetivel egybevetette: *Z. Varga Zoltán*

(TOBIN, Vera. „Cognitive Bias and the poetics of Surprise”. *Language and Literature* 18, 2. sz. [2009]: 155–172. doi: 10.1177/0963947009105342.)